

A nyelvtani nem hiányának következményei a magyar nyelvben

2. rész*

Elekfi László emlékének

6. A genusz meglétének, illetve hiányának hatása a mondszerkesztésre.

Az egyik leginkább meghatározó szófaji sajátosság a szintagmaalkotási képesség. Az adnominális szerkezetekben szereplő lexémaosztályoknak már a lexéma szintű megjelenési formáját is jelentősen befolyásolja a nyelvtani nem kategóriájának megléte a nyelvben. Ezzel együtt jár az a követelmény, hogy rugalmasan igazodjanak a főnévi alaptag neméhez. Ebből a szempontból közzömbös, hogy az adott nyelvben két- (francia), három- (latin), esetleg négyféle (orosz hímnemű élő és élettelen?) nemet különböztetnek meg; nem számít az sem, hogy a paradigmában mennyi a homonim alak, vagy hogy vannak „egyalakú” melléknévek is, mint például a latin *vetus* ’régí’ és az *-ns* képzős participium imperfectum activi. A lényeg az, hogy ezekben a nyelvekben a nemenként váltakozó alakú lexémákat szám, eset és nem szerint is mindig egy főnév aktuális ragozásának és a nemének is megfelelően kell beépíteni a mondatba – természetesen a saját paradigmájuk lehetőségei szerint.

Ezért aztán ha a természeténél fogva változékony alakú melléknév, melléknévi igenév vagy névmás nem egy főnév determinánása, hanem a mondatba igei állítmányként vagy igenévként beépített esemény – cselekvés, történés vagy állapotváltozás – aktuális lefolyásának módját, illetve létezés, állapot minőségét jelöli, ki kell merevíteni, változtathatatlan alakú új szóvá: adverbiummá kell alakítani a melléknévet, mégpedig vagy képzővel (pl. a latinban, oroszban, sőt még az angolban is), vagy a melléknévi végzések teljes elhagyásával (pl. a németben), de legalábbis a paradigma valamelyik alakjának egy bizonyos adverbialis jelentésben való rögzülésével (pl. lat. *primum, multo*).

Ezzel szemben a magyarban, mint láttuk, a melléknév (és a vele rokon számnevek, igenevek, névmások) vonzatként és szabad bővítményként is e funkciójuknak megfelelő saját esetalakjukban közvetlenül kapcsolódhatnak egy igei természetű domináns taghoz is. Speciálisan (*-a/-e* előhangzós) melléknévi vagy számnévi (*-szor, -szer, -ször*) végződést is csak akkor kapnak, ha azt a meghatározói funkció jelentése kívánja – összhangban azzal, hogy a főnévnek is a jelentésétől függ, felveszi-e például a *-kor* időhatározói viszonyjelölőt.

* Az első részt l. MNy. 2019: 409–421.

6.1. Egyeztetések az alany–állítmányi szókapcsolatban. Az indoeurópai nyelvek alapszabálya, hogy az állítmánynak egyeznie kell az alannyal nemben, számban, esetben és személyben. Láttuk, hogy ez nemcsak a névszói állítmánykiegészítőkkel alkotott szerkezetekre igaz, de az összetett igealakok kialakulásával az igei állítmányra is kihat.

Az, hogy a magyarban semmiféle genuszra nem kell tekintettel lenni, nem jelenti azt, hogy nem kellene egyeztetni személyben, számban és esetben is az állítmányként használható névszókat és névmásokat a mondat grammatikai alanyával. Közös esetük a – nálunk jelöletlen – nominatívusz, az alapvetően formai számbeli egyezés pedig értelemszerű: akár homogén, akár heterogén többségű az alany, a jelentéskörébe tartozó valamennyi egyed egyformán minősítjük, tehát az állítmány az abszolút többség jelét kapja: *A gyerek-ek / Pisti-ék / a fi-ai-nk ügyes-ek volt-ak* – de: *az egész csapatØ ügyesØ (voltØ)*. A több birtok jele akkor kerülhet a szerkezet bármelyik tagjára, ha azt a „birtokoltság” kifejezésének igénye megkívánja. A személybeli egyeztetésre azonban a névszók személyjelölő eszközei nem alkalmasak – annak ellenére, hogy ezek is a személyes névmások agglutinációjából keletkeztek, akárcsak az igei személyragjaink többsége. Csak-hogy ezek soha nem a mondat grammatikai alanyának személyére utalnak, hanem arra, hogy az alapszó denotátuma összetartozik a valóság egy másik (valamelyik grammatikai személyként azonosított) elemével – ezt fejezi ki nyelvünk a birtokviszony grammatikai eszközeivel, akár szerepel a „birtokosi” lexéma a mondatban, akár nem. Ezért van szükség még kijelentő mód jelen időben is egy igei segédszóra, a kopulára, hogy legyen, ami utal az alany személyére: *éhes vagyok*. A többséget a névszó maga is jelölni tudja, ezért ha nincs idő-, mód- vagy épp aspektusbeli többletjelentése az állítmánynak, a T/3. személyben sem kell kopula a predikatív szókapcsolathoz. A kijelentő mód jelen idejében az egyes szám harmadik személyű igéink is a személyrag hiányával különböznek az alanyi ragozás többi paradigmatajától, vele párhuzamosan a mi nyelvünkben valószínűleg mindig is legfeljebb zéró fokon jelent meg a kopula a névszói predikátumok mellett – és nem „elhagyható”, mint a személyragozó latinban, nem is „elmaradt”, mint azt az alannak vagy a személyére, vagy a nemére utaló orosz nyelvben láttuk.

A szintaktikai viszony azonossága és a legalább értelmi számegegyeztetés a predikatív szintagmák egyenes leszármazottjának tekinthető értelmezős kapcsolatokban is követelmény (*[Ő a Pisti] > ők/-et/velük/róluk*, [azaz] *Pistit /-ék/-et/-kel/-ről*, [vagyis] *a másik csapat/-ot/-tal/-ról*, [szóval] *a tavalyi verseny győztesei /-t/-vel/-ről* stb.). – Az indoeurópai nyelvekben pedig az értelmező esetében sem lehet figyelmen kívül hagyni az értelmezett szó nemét.

6.2. A jelzős szerkezetek. Szembeötlőbb a különbség azoknak a szerkezeteknek a felépítésében, amelyek egy alárendelő viszonyú tömbként, mint egységes főnévi csoport (phrase) alkotják az állítmány egy-egy vonzatát, szabad bővítményét vagy magát a névszói állítmányt. Ezekben a determináló tagok az indoeurópai nyelvek szabályai szerint kötelesek követni a főnévi fej nemét, számát és esetét – nem győzzük hangsúlyozni: mindig a maguk sajátos ragozási lehetőségei

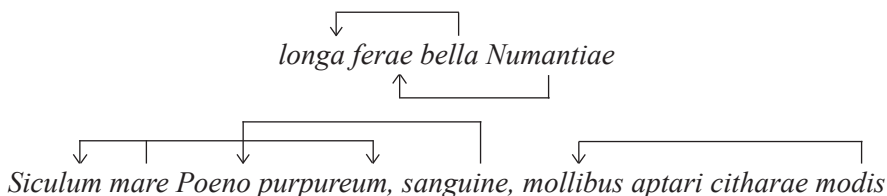
szerint. Különleges szerepet kapnak az artikulusok, amelyekre a főnévi végződések kopásával egyidejűleg át is hárulhat a genusjelölés feladata, és a morfológiai alakváltozatok gazdagsága a (gyakran jobbra bővítő) szórend fellazulását is eredményezheti. Ez leginkább a latinban figyelhető meg, s a klasszikus szerzőknek számos stilisztikai bravúrra adott alkalmat a szerkezettagok elszakítása, majd az azonos funkciójú végződések révén megvalósuló visszakapcsolás. Illusztrációul csak egyetlen versszakban figyeljük meg Horatiustól (Carm. 2, 12) a közbeékelésektől szétfeszített, mégis összeölelkező jelzős szókapcsolatok alakzatait, ahol az elkülönített melléknév hívja-vonzza-keresteti a főnévi alaptagját, különösen, ha elől áll:

*Nolis longa ferae bella Numantiae,
nec durum Hannibalem, nec Siculum mare
purpureum sanguine mollibus
aptari citharae modis*

Devecseri Gábor fordításában:

Hirdetnem ne kívánd büszke Numantia
hosszas harcait és bösz Hannibált s a pún
vértől bíborosult tengeri torlatot
lágyabb zengzetű lantomon

Az összekapcsolódó szerkezettagok jelölését így lehetne érzékeltetni:

A magyar melléknévnek nincs ilyen egyeztetési kényszere, ehelyett a mi szabad szórendüként számon tartott nyelvünkben a jelzős szerkezeteknek van a legszigorúbban szabályozott kötött szórendje. Tudjuk, hogy ennek szabályai szerint a jelző mindig megelőzi a jelzett szót, közük semmiféle idegen elem nem ékelődhet be, s az is ismerős szabály, hogy ugyanazon főnévhez tartozó többféle jelzőből felépülő szerkezeten belül közvetlenül a főnév előtt áll a minőségjelző, azt előzi meg a mennyiségjelző. Mindezeket egységes keretbe foglalhatja a mutató névmási kijelölő jelző, amelyet kivételesen nekünk is egyeztetnünk kell szám és esetfunkció szerint a főnévvel, ha a főnév határozottá vált jelentését a névelő is megerősíti, összefogva és bizonyos mértékig lezárva a szerkezet szemantikailag szorosabban összetartozó részét. Csak ezek után, helyesebben ezek előtt, a birtokszótól legtávolabb áll a birtokos jelző. Ez így sem látszik egyszerűnek, és számos sajátos problémát is felvet. Kezdjük a végén.

A birtokos jelző az a mondatelemünk, amelyet az indoeurópai nyelvek vagy a genitívuszi esetalakkal fejeznek ki (pl. lat. *vox populi* 'a nép szava', or. *жизнь матери* 'az anya élete') vagy egy viszonzszóval (ang. *the pages of this book* 'e könyv lapjai', fr. *la maison de Paul* 'Pál háza'), vagy a kettő kombinációjával (ógör. *ἡ τοῦ πατρὸς οἰκία* 'az apa háza') Nem is szokták

a jelzők között tárgyalni, inkább mint jellemzően adnominális bővítményt, determinánst emlegetik, hiszen a genitívuszi esetnek valóban létezik adverbális használata is. Például a létigével álló kapcsolata megfelel a magyar *-é* birtokjelles állítmánynak: *quae mulieris fuerunt, viri fiunt nomine dotis* 'amik az asszony-é-i voltak, a férjé-é lesznek hozomány címén'; a gen. *criminis* is a 'vádol' jelentésű ige vonzataként jelöli a bűnt, a m i v e l vádolnak valakit. (A magyarok számára készült Görög nyelvtan pedig bizonyára a legtipikusabb használatnak megfelelő magyar *birtokos jelző* terminus hatására magyarázza az ógörög genitívuszesetét *főnévi jelző*-ként: MAYWALD–VAYER–MÉSZÁROS 1978¹⁰: 33.)

A magyar birtokos szerkezet azonban nemcsak – az ősi OV szórendet követő – sorrendjében tér el az indoeurópaítól, hanem jelölési módjával is: az, hogy a jelöletlen birtokosi főnév ahhoz a másik főnévi értékű szóhoz tartozik meghatározó tagként, amelynek a birtokoltságát egy toldalék jelzi, csak akkor derülhet ki, ha beilleszkedik a szórendileg kötött jelzős szintagmába. Nem férközhet azonban be a mennyiségjelölő és minősítő determinánsok meg a birtokszó közé, mert azonnal magához rántaná, a saját jelzőivé tenné őket: *a városnak (e (két (kis utcája))) ≠ (e (két (kis városnak))) az utcája*. Nagy kár, hogy ezt nem veszik figyelembe a rendezvényeik elnevezésekor azok a szervezők, akik – mondjuk – az 5. *Fanyűvők Világtalálkozója* eseményeire várják az érdeklődőket. (Nem tudom, az indoeurópai nyelvű meghívók szövegének képét is követni akaró tükörfordítás, vagy a tulajdonnév egységének rosszul értelmezett tisztelete eredményezi-e, engem elszomorít, hogy csak minden ötödik fanyűvő jöhet a rendezvényre. Vajon fognak nálunk egyszer *Fanyűvők 6. Világtalálkozójá*-t is rendezni?)

A birtokos–birtok szórendbe fellazulást hozott a birtokoson megjelenő datívuszi eredetű *-nak, -nek* rag. A részeshatározónak és a birtokosnak lényegében igencsak közeli rokon szemantikai tartalma nem újdonság, és nem is meglepő: ha *valaki nek adunk valamit*, akkor az *illető nek* már *lesz valami je*, attól kezdve az *a valami az övé lesz*, vagyis *az ő valami je* lesz.

Hogy a „valaki” és a „valamije” között létrejövő tulajdonosi viszonyt melyik mondatszerkezettel fejezzük ki, az elsősorban annak a függvénye, hogy miről is szól a mondat. A jelzős kapcsolatban az elől álló determináns – a birtokos – viszi el a szólamhangsúlyt, ez lesz nyomatékosabb, elvégre ez különbözteti meg a birtokot minden más a hasonló dologtól. A tulajdonképpen *téma* azonban a topic pozícióban levő teljes birtokos jelzős szerkezetnek az *alaptagja*, annak – az öszszes elébe halmozott determinánsával körülhatárolt – denotátumáról állítunk valami fontosat. (Pl. *A rút kis kacska történetét* || *legalább hússzor mesélte már*.) Ha viszont a birtok az, amivel lényegében új információt tárunk a partnerünk elé, az erősebb hangsúlylan ejtett birtokszó a predikáció fókuszába kerül, és ilyenkor *szület* előzi meg. Megváltozik a mondat aktuális tagolása: most már a birtokos a *téma*, róla állítunk valamit, például azt, hogy *Egyik (nek || a) pénze, másik (nak || a z) esze több*. Ehhez elő beszédben talán még elég is volna a megváltozott intonáció, de a rag és a vele együtt belépő névelő rásegítenek a hangsúlyok eltolására, és inkább érezzük, hogy „kinek áll a rendelkezésére” ebből vagy abból nagyobb mennyiség. – Ettől azonban a mondat nyelvtani alanya még a *pénze* és az *esze* marad.

Lehet elmélkedni azon, hogy a datívuszi rag belépésével a fenti példában továbbra is a birtokszóhoz tartozó jelző maradt-e a birtokos, vagy már inkább az állítmány határozója. A topikalizált birtokos jelöltségének eredménye az lett, hogy ma már a birtokos jelző bármikor megjelenhet ragosan is, igaz, nem mindig kötelezően. (A datívusznak a birtoklásmondatokban és birtokos szerkezetekben való megjelenését és szerepét történeti-tipológiai szempontból is behatóan tárgyalja HAVAS 2011: 203–222.) A raggal jelölt birtokos aztán már a kommunikációs célnak megfelelően szabadabban mozoghat a mondatban, és nemcsak egy hosszabb szerkezet élén állva jelzi előre saját függőségét, de hátra is vethető; a birtokosnak és az értelmezőjének az egyeztetését is jobban szolgálja, mint a jelöletlen alak, a többszörös birtokviszony is a ragos alak segítségével építhető fel egyértelműen. – Az viszont jó lenne, ha az anyanyelvoktatás több figyelmet szentelne annak, hogy mikor hasznos a ragos birtokos jelző megjelenése, és mikor válhat akár értelemzavaróvá is az elmaradása. Mert annak a hangsúlyozása, hogy „túlterhelt” a *-nak/-nek* végződés, kerüljük el a „sok csúnya ismétlődést”, rengeteg rosszul szerkesztett mondatához vezet. (M. KORCHMÁROS 2006: 58–59, 284–286.)

Jelzős szerkezeteinkben sok izgalmas kérdés merül fel a többi jelző sorrendjével, a jelzők hierarchiájával, tömbösödésével, a mutató névmási kijelölő jelző elhelyezkedésével, egyeztetendő és ragozhatatlan változatainak használatával kapcsolatban; ezek annyiban függenek össze a nyelvtani nem hiányával, hogy a genuszos egyezést helyettesíti a szórendi kötöttség. Mivel pedig e szerkezetek csakis balra bővíthetők, mindig a fej kimondása előtt kell elhangzania nemcsak az összes jelzőnek, de mindazoknak a bővítményeknek, viszonyzóknak is, amelyeket például egy melléknévi igenévi jelző vonz. Egy-egy bonyolultabb, sok adatot tartalmazó tudományos vagy jogi szövegben ez nemcsak a befogadó félnek jelenthet kihívást, de a megalkotása vagy épp idegen nyelvre fordítása is komoly feladat, sok buktatót rejthet. És akkor még nem beszéltünk a szinkrontolmácsok gondjairól.

A nem szerint is egyeztetett jelzőkre azonban olyan feladatok is hárulnak, amelyeket a mi nyelvünk egészen másképp old meg. Szórendi variálhatóságuk révén ugyanis változhat a funkciójuk. Például az ógörögben egyaránt jelzős szerkezet a *ὁ μόνος υἱός* 'az egyetlen fiú' és a *μόνος ὁ υἱός*..., de ennek a jelentése magyarul már 'egyedül a fiú...'; A latin *in summo monte* 'a hegy tetején', míg az *in monte summo* jelentheti azt is, hogy 'a legmagasabb hegyen'. TÖTTÖSSY (1977: 223) erről így fogalmaz: „nem a melléknév a jelző a főnév mellett, hanem főnév a jelző a melléknév mellett”.

6.3. Kettős szerkezetek: az állítmány kiegészítői. A szerkezeteket összehordó erő ugyanis soha nem az egyeztetéssel kezdődik, és homonim alakok esetében nem is azon múlik, hanem az elemek jelentésén. A *Forrón szeretem a teát* mondat a „a tea legyen forró” igényemet fejezi ki; a *Forrón szeretem Annát* mondatok esetén senki sem gondol arra, Annának be kellene lázasodnia ahhoz, hogy szerethető legyen, világos, hogy az érzelmek hőfokát jelöli a ragos melléknév. A magyar mondatoknak a grammatikai struktúrája sem különbözik lényegesen:

mindkét mondatban szabad határozói bővítményként az igei állítmánnyal alkot alárendelő sztagmát a melléknév:

Azt, hogy *forró* minőség mikor jellemzi a tárgy állapotát, és mikor minősíti a mértékét az alany azon affektív állapotának, amelyet az igei állítmány fejez ki, kizárólag a szemantika alapján dönthetjük el.

Más a helyzet a nemek kifejezésének igényére (is) épült indoeurópai mondat szerkezetben. Ott választani kell, hogy a melléknévből képzett adverbium vagy az egyik főnévi értékű alakkal egyeztetett melléknév lesz-e a helyes.¹ Az indoeurópai nyelvek mondataiban az állapot hordozóval esetben, számban és nemben is egyeztetendő állapotjelölő az állítmánynak a kiegészítője lesz, létrejönnek a kettős alany, kettős tárgy, esetenként kettős datívusz szerkezetek, amelyekben a melléknévi természetűek neve *attributum praedicativum*, a főnévvel kifejezettké *appositio praedicativa*. (Lat. *nemo nascitur dives* [Sen. Epist. 20,13] 'senki sem születik gazdagnak'.)

Nekünk négy olyan igénk van, amelynek alakjait a csak igei természetű tövön kifejezhető grammatikai viszonyok jelölése érdekében kopulaként használhatjuk (idő és mód: *volt, lesz, volna, lenne, lett volna*; aspektus [!]: *marad, múlik*; alany személy kifejezése, illetve egyeztetése: *vagyok, vagy, vagyunk, vagytok*). Ilyenkor – csakis ilyenkor – állhat mellettük két nominatívusz, amelyből az egyik a tulajdonképpen névszói állítmány, a másik az alany. Sem két „valódi” tárgy, sem kétféle, azonos alakú vonzat nem szerepelhet az egy állítmányra épülő mondat egység struktúrájában. Bármennyire alkalmas is alanynak vagy tárgynak valami, egy minősítési vagy átalakulási folyamat különböző fázisai közül csak az egyikben szerepelhet alanyként, vagy tranzitív ige mellett tárgyként. A másiknak változnia kell, mégpedig határozói formára: *a vér nem válik vízzé*, tehát *a vérből sohasem lesz víz; kenhetem a vaját a kenyérré*, meg *vajjal is a kenyeret*, de választanom kell. (ZSILKA 1966; H. MOLNÁR 1969.)²

¹ Az idegen nyelvet oktató tanárok a megmondható, milyen nehezen veszik be a magyar diákok, hogy a melléknévet itt határozóval fordítjuk. Mert a melléknévet grammatikai formája látványosan a főnév szerkezetéhez kapcsolja, és a kezdő nyelvtanulóknak még nincs meg az idegen szöveg értéséhez elegendő kompetenciája, még magyarul gondolkodik, de sajnos keveset tud magyar anyanyelvéről.

² Ez természetesen nem zárja ki halmazos mondatrészek mellérendelő szó szerkezeit. Az a főnévi igenévvvel épülő szerkezet típus viszont, amit a magyarban nevezett kettős alany, illetve kettős tárgynak a hagyományos nyelvtanleírás (MMNyR. 2: 78, 115–116, 151–152), csak felületesen nézve tartalmaz tárgyat vagy alanyt, a mi esetvégződés felvételére képtelen infinitívuszunk valójában az állapothatározó kérdéseire felel, állapothatározói mellékmondatokkal egyenértékű. (Vö. M. KORCHMÁROS 1980–1981, 1984.)

Az indoeurópai nyelvekben azonban ott is öröklődött az állítmányt kiegészítő alany és tárgy, ahol az esetalakok nem különböznek, és persze a váltakozó nemű szavaknál megint egyeztetni kell a nemet is. Ugyanezen az elven épül fel a német *Gleichsetzungsnominativ*, illetve *Gleichsetzungsakkusativ* (pl. *Er nennt den Streit ein Misverständnis*; SCHUMACHER Hrsg. 1986: 25) és az angol nyelv számos intranszítív, illetőleg tranzitív *link verb*-jével járó *subjectiv* és *objectiv complement* (vö. SINCLAIR et al. 1992: 172–177).

6.4. A nyelvtani nem hatása az igeneves szerkezetekre. Az összetett igei és igenévi paradigmataokban is fontos szerepet játszó participium melléknévi ragozása az ún. igeneves szerkezetekben eredményezi a leginkább szembetűnő különbséget.

A magyarban az „egyszerű” mondatok „mondatrövidítő” melléknévi igenevei mindig egy olyan jelzői mellékmondatra bonthatók fel, amelynek az igei állítmányát építettük be általuk annak a főmondatbeli főnévnek a jelzőjéül, amely antecedense volna a mellékmondat alanyának (*a labdát rúgó fiú* ’az a fiú, aki rúgja a labdát’) vagy tárgyának (*az elrúgott labda* ’az a labda, amelyet vki elrúgott’; *a bizonyítandó tétel* ’az a tétel, amelyet bizonyítanánk’ stb.).

A latinban nemcsak jelzői, de határozói mellékmondatok is transzformálhatók (rövidíthetők) a jelzőként egyeztetett melléknévi igenevekkel, mégpedig nemcsak állapothatározói mellékmondatok, hanem idő-, mód-, ok- és célhatározóiak is. Sőt, megengedő vagy feltételes értelem is járulhat az igenévhez, amelyet alaki tulajdonságai alapján nevez *participium coniunctum*-nak a nyelvtan, ha az a mondat valamelyik főnévi eleméhez egyeztetéssel kapcsolódik. Pl. *Caesar veritus, ne noctu ... profugerent..., iussit...* (Caes. B. G. 1, 20,1) ’Caesar [attól] félve, hogy éjjel megszöknek, parancsot adott, ...’; szó szerint: ’a féltő Caesar’, ami elég furcsa jellemzés volna.

Ez a szerkesztési mód természetesen érvényes marad további beágyazások, tehát a *nominativus cum infinitivó*-val és az *accusativus cum infinitivó*-val történő mondatalkotás során is: erre ismét Horatiustól nézzünk meg egy példát (Carm 3,30 10–14): *Dicar [ego], ... ex humili potens, princeps Aeolium carmen ad Italos deduxisse modos*. Az alanyt, melyre viszszakapcsol a (történetesen egyvégződésű) két nominatívusz, a passzív igerag mutatja. Magyarul csak személytelen tárgyas ragozással és határozói körülírásokkal adható vissza a pontos értelme: ’El fogják mondani rólam, hogy kicsinyből [válva] hatalmasná, fejedelmként vezéreltem át az aeol dalt itáliai mértékre’; vagy: ’Úgy fognak emlegetni [engem], mint aki kicsinyből [lett] hatalmasná, [és/mert?] fejedelmként vezéreltem át ...’. (A metafora értelme: *princeps* volt a titulusa a szenátusban az ifjú Octavianusnak, aki légióit vezérelve hozta el Rómának az aranykort.)

Érthető módon befolyásolja a nyelvtani nem magának a főnévi igenévnek a használatát is, hiszen az *infinitivus perfectus* is összetett: a *participium perfectum passivi* és a létigei *infinitivus* együtteséből áll, így mind a *nominativus cum infinitivo*, mind az *accusativus cum infinitivo* esetében igazodnia kell egy főnévi vagy névmási alanyhoz, illetve tárgyhoz.

A mi szemszögünkéből nézve a latin melléknévi igenév egyenesen a feje tetejére állíthatja a valóságot, ezt leginkább azok a példák bizonyítják, amikor az igenévnek a jó magyar fordításban szabályosan az igéből többnyire *-ás/-és* képzővel alkotott főnév felel meg. Mint az időmeghatározás közismert formulája, amely az eltelt időt *post urbem conditam* 'a város megalapítása után' méri, holott szó szerint lefordítva magyarul így lenne: *a megalapított város után*. A latin szerkezetnek más a logikája: a *conditus*, *-a*, *-um* csak az alapítást elszenvető létesítményhez igazodva jelenhet meg: mivel a 'város' = *urbs*, *-is*, *f*, a *condita* alakot kell választani, aztán az egész szerkezetet a prepozíció által megkívánt akkuzatívusz esetűvé kell alakítani: ez a 3. deklinációban ragozott főnév mellett az igenév 1. deklináció szerinti formájával válik tökéletessé. – A magyar szerkezet az esemény idejéhez viszonyít a főnevesített határozóval, s az esemény érintette a szintagmában az alárendelt birtokos jelzői tag, a latinban az esemény jelölő melléknévi igenév a jelző, alakjának megválasztása pedig az esemény patiensét megnevező szótól függ.

Ezt a számunkra fordított logikát követik az *ablativus absolutus* néven számon tartott participiumos szerkezetek is, amelyek onnan kapták nevüket, hogy a főnév, amelyhez a melléknévi igenév igazodik – s amely a ragozott igével megszerkeszthető határozói mellékmondat cselekvő vagy szenvedő alanya volna –, nem azonosítható a feltételezett főmondat egyik elemével sem, s így a participium is független a többi mondatrésztől. Genusz szerint váltakozó melléknévi természeténél fogva azonban (még az egyalakú participium imperfectum activi is) képtelen elszakadni cselekvéshordozójától, tehát a magával hozott saját alanyához igazodik nemben és számban. Mivel pedig a kifejezendő határozók jelentése az ablativus esetet kívánná meg, az egész jelzős szintagma abba kerül. A megfelelő magyar mondatokban legtöbbször határozói igenevet, határozói mellékmondatot, vagy itt is igéből képzett főnevet alkalmazunk határozóként, melynek a birtokosi determinánsa lesz a latin jelzős szerkezet alaptagját képező főnév megfelelője. *Galba nullo hoste prohibente ... legionem in Allobroges perduxit* (Caes. B. G. 3, 6, 5) 'Galba úgy vezette át legióját az allobroxokhoz, hogy semmiféle ellenség nem akadályozta' vagy: 'Galba semmiféle ellenségtől nem akadályozva vezette...', esetleg '...bármilyen v. mindenféle ellenség akadályozása nélkül...'. (A szerkezet magyarra fordítását a totális tagadás visszaadása is nehezíti.)

Hasonló elv szerint épülnek fel a gerundívumos szerkezetek is. *Gerundivum*-nak azt a melléknévi igenevet nevezték, amelyet – a *gerundium* elnevezésű főnévi igenévhez hasonlóan – az imperfectum tőből képeztek, és a tranzitív igék szenvedő jelentésű participium imperfectumának felelt meg. Célhatározói értelemben került a mondatba, valószínűleg ezért kezd felvenni a kései latinban, kb. a 3. századtól az instans actio jelentését. (Vö. TÖTTÖSSY 1969.) Pl. *locus ad castra ponenda idomeus* 'táborverésre alkalmas hely', szó szerint szintén: 'a felverendő táborhoz alkalmas hely'.

Természetes, hogy mivel a létigének ekkor még nincsenek meg a participiumai, az ablativus absolutus szerkezete is enélkül, csonkán épül fel, ha az általa rövidített határozói mellékmondat állítmánya névszó + létige volna: ez az a b l a -

tivus absolutus mancus: *Natura ducere errari nullo pacto potest* (Cic. Leg. 1, 20.) 'Semmiképp se lehet tévedni, ha a természet a vezető [nk]'. A beágyazott latin mellékmondat kifejtve *si natura dux est* volna.

Az ógörögben nincs ablatívusz eset, de van melléknévi módon egyeztetendő igenév a jelzői és határozói szerepkörökben, és van független participíumos szerkezet is, csak éppen a genitivus absolutus fejezi ki az idő-, ok- vagy állapothatározói mellékmondatokat igeneves szerkezetbe tömörítő formát. A független participíumos szerkezettípus igen ősi örökség az indoeurópai nyelvekben, a szanszkritban locativus absolutus és genitivus absolutus alakban élt. (L. TÖTTÖSSY 1977.)

És öröklődött is. PAOLO DRIUSSI szíves közléséből tudom, hogy a mai olasz nyelvtanok is számon tartják a participii passati assoluti szerkezet-típust. Ebben az előidejű igenévnek – amely tárgyias igéből képezve szükségképpen szenvedővé válik – a saját alanya különbözik a főmondatétól. Természetes a feltételezés a mai beszélők számára, hogy ez a latin szerkezet folytatása, mint ahogy azok a főnévi és melléknévi szerkezetek is az ablativus absolutus mancus leszármazottai, amelyek „közel állnak a participium absolutumhoz”, pl. *contento te* 'lévén te boldog', azaz 'ha/amikor/mert te boldog vagy', *lui presente* 'lévén ő jelen', tehát 'az ő jelenlétében'. (Vö. SERIANNI 1989²: 482.)

7. A genusz hiányának hatása a nyelvi rendszerre. Összegzés és kitekintés. Láttuk, hogy a nyelvtani nem – ott, ahol van – a főnévnek és a főnévi névmásnak is „vele született” jellemző tulajdonsága, alapvető kategóriája. Kimutattuk, hogy nem csak a megléte, de a hiánya is rányomja bélyegét azon lexématípusok szófaji minőségére, amelyek szintagmatikus kapcsolatokat alkotnak a főnevekkel; azt is láttuk, hogy az emiatt eltérő szófaji természetek más és más típusú szintagmák megszerkesztését teszik lehetővé a genuszos és a nyelvtani nemet nem ismerő nyelveken beszélők számára. Rámutattunk, hogy az így kialakult mondat szerkezetek igen tartósak, és még akkor is megmaradnak a nyelvben, ha annak egyéni fejlődése következtében a névszók már alig vagy egyáltalán nem mutatnak nembeli vagy ragozásbeli eltéréseket.

Magától értetődik, hogy a nyelvtani nem kategóriájának meglétén vagy hiányán kívül még rengeteg belső törvényszerűség és külső befolyás hat egy-egy nyelv történeti változásaira. A szókincs állandó változásán kívül elég csak a történetileg oly sokat változó fonémákra, az OV vs. VO alapszórend különbségéből adódó eltérésekre, a szó elejére eső hangsúllyal szemben a „paenultima – antepaenultima” hangsúlyozással is összefüggő szóalakváltozási tendenciákra, az agglutinálódás és a flektálás szerepére a ragozási paradigmák alakulásában, a névelők meglétére, illetve hiányára, a megjelenésükkel rájuk átháruló sokféle funkcióra utalni. A jelen dolgozatban csupán azt kívántuk bemutatni, hogy a nyelvtani nem hiánya is hozzájárult ahhoz, hogy a mi nyelvünk más megoldásokra kényszerült ott, ahol a genuszal élő nyelvek számára a szavakat egymáshoz fűző nyelvtani viszonyok kifejezésére a nemre (is) utaló egyeztetések kínáltak lehetőséget. Ez alakította másképp a mi melléknévi használatú

szavaink alakját, ragozását, ezáltal hatott határozószavaink osztályának alakulására is. Befolyásolta igenévrendszerünk mai állapotát, és hozzájárult ahhoz, hogy igeneveinket nem az igei paradigma részeként, hanem egységesebben és önállóan, átmeneti szófajcsoportként kezeljük. Genusztól független, szemantikai gyökerekből táplálkozó közös névszóragozásunk kiterjesztette az adverbális szintagmák lehetőségeit, átrendezve a mondataink szerkezetét. A kettős szerkezetek állítmánykiegészítő alanyai, tárgyai, sőt olykor egyéb mondatrészei helyett nekünk más a határozórendszerünk; adnominális szerkezeteinkben az egyeztetési kötelezettség helyébe a szórendjük kötöttsége lépett, amibe bekapcsolódott a birtokosi determináns is, ezzel megszületett a birtokos jelző.

A mondataink grammatikai struktúráját a lexémaállomány szintagmaalkotási lehetőségei szabják meg. Ezek pedig a magyarban azt eredményezték, hogy az igein kívül van névszói állítmányunk is, aminek csak paradigmaalkotó változatai a (mindössze 4) kopulával kiegészített összetett állítmányok. „Subiectum est praedicatum” típusú ítéleteink szerkezetének nem része az ige, ha a praedicatum biztosítani képes az igei állítmánytól is elvárt (és azon is zéró fokú, tehát testes eszközzel nem képviselt) minimális grammatikai feltételeket: szolgáljon információval az időről, a módról, az alany számáról és személyéről (*Jancsi is örül, ha Julcsa boldog*). Ennek megfelelően a magyar mondatnak nem az ige a grammatikai központja, hanem az állítmány. Köréje szerveződnek az általa kötelezően vonzott vagy csak lehetőségessé tett mondatrészek: a mondat nominatívuszi alanya, a tranzitív ige akkuzatívuszi tárgya és az összes többi: a határozók; a mondat valamennyi elemét morfológiailag meghatározott ismertetőjegyekkel kell ellátni. Nincs indirekt tárgy, nincsenek alanyi és tárgyi, sőt genitívuszi, datívuszi „kiegészítők”, nincsenek külön adverbiumok és prepozíciók (vagyis segédszóval és/vagy esetalakkal viszonyított) főnévi csoportok: mi mindezek szerepében valamilyen határozót szerkesztünk a mondatainkba. Külön mondatnapi kategóriát képeznek a jelzőink, amelyek (az esetenként ragos birtokos és a névelőtől követett főnévi mutató névmás kivételével) mindig jelöletlenek, és mindig egy főnévi taghoz kapcsolódva kerülhetnek a mondatba. Tehát nem az állítmány bővítményei, bár kapcsolódhatnak az állítmányhoz is, ha az történetesen főnév. A jelző tehát ugyanúgy nem azonosítható a melléknévvel, mint az állítmány sem az igével, az adverbium a határozóval. Nem lehet egy kalap alá venni névelőt és birtokos névmást, mint az angol determinánsok osztályában, a mi nyelvünkben élesen elkülönül a más-más síkon mozgó szófaji–morfológiai elemzés és a mondaté. És nem tud értelmes magyar mondatokat alkotni, aki nem ismeri az utolsó ragig a mi morfológiánkat. (Aki nem hiszi, próbálja egyszer a fordítógombbal magyarítani a – mondjuk – hollandul kapott Wikipedia-szöveget.) Ezért is nehéz a magyar nyelv.

A mondat nyelvtani szerkezetének elemeiből azonban még csak a szavak morfológiai tulajdonságain és a szintagmák felépítésén alapuló struktúrárt alkotjuk meg. Más kérdés, hogy ezeket az elemeket hogyan rendezzük el aktuálisan. (Az indoeurópai nyelvekben

a ragozott formák kopásával egyre inkább a szórendre hárult a sokszor alakilag meg sem különböztethető mondatbeli funkció jelölése. Ez és az ige kötelező jelenléte a predikatív szerkezetekben szinte kínálta a felületes elemző számára a logikai ítélet felőli közelítést a mondathoz is. Az ilyen elemzés azonban csak a „gyógymondatokban” működik. A grammatika a kötött szórendű nyelvekben sem azonos a logikával, s a mondatok aktuális tagolása ott is sok kérdést vetett fel (de ez nem a nyelvtani nemmel függ össze). A *Mit állítok?* és *Miről állítom?* logikai ítéletalkotással két részre osztható mondatkonstrukció nálunk is érvényes, de a legritkább esetben felel meg a grammatikai állítmánynak és alanynak, mert a morfológia szabályaitól függően szerkesztjük, de az aktuális beszédhelyzetnek megfelelő sorrendben ágyazzuk be a kontextusba az egyes megnyilatkozásrészeket. Ráadásul az a téma, amiről valami újat mondunk a fókusz tartalmazó rémával, a mi mondataink jelentős hányadában bele sem kerül a konstrukcióba, mert – már úgyszólván ismert lévén – felszínen van a tudatunkban, legfeljebb az alanyi vagy tárgyas igealak, esetleg a határozói vonzatot reprezentáló igekötő utal rá. Vagy éppen arra szögezték az eligazító táblát, hogy ti. *E mögött az ajtó mögött a „Titkárság” van.*

Nyelvtanoktatásunk sürgető feladata volna a különféle elemzések terminológiájának következetes szétválasztása, a pontatlan definíciók korrigálása, a fogalmak tisztázása. Nyelvreírásunk során már BRASSAI SÁMUEL (részletesen pl. BRASSAI 1885) felismerte ezt, de csak az utóbbi bő fél évszázadban kapott egyre több figyelmet az aktuális tagolás, különösen ELEKFI LÁSZLÓ és É. KISS KATALIN munkássága révén. De a mai napig sincs mindenre kiterjedő, kielégítően definiált, általánosan elfogadott, az iskolákban is tanítható, stabilan megkülönböztetett terminológiánk, amely ne zavarja össze a tanuló formálódó fogalmait a szemantikai agens, a grammatikai alany, a nominatívuszi alak, a mondat témája és a logikai szubjektum körül.

Kulcsszók: nyelvtani nem, szintagmaalkotás, egyeztetés, határozók, jelzői szórend, birtokos jelző, igeneves szerkezetek.

Hivatkozott irodalom

- BENSELER 1931¹⁵. *Griechisch-Deutsches Wörterbuch*. Teubner, Leipzig.
- BERRÁR JOLÁN 1977. Alany és állítmány. In: RÁCZ ENDRE – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 79–93.
- BRASSAI SÁMUEL 1885. *A mondat dualismusa*. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből XII. kötet 10. szám. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- BUDENZ JÓZSEF 1881. A grammatikai genus hiányában. *Nyelvtudományi Közlemények* 16: 323–324.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1957. A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 11: 145–146.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1964. Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 66: 331–370.

- ELEKFI LÁSZLÓ 1966. A predikatív viszony. *Magyar Nyelvőr* 90: 62–75.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1986. *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. (Különös tekintettel az aktuális mondatagolásra)*. Nyelvészeti Tanulmányok 27. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1994. *Magyar ragozási szótár. Dictionary of Hungarian inflections*. Ford. KONTRA MIKLÓS. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- É. KISS KATALIN 1992. Mondattan. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 74–160.
- FODOR ISTVÁN 1958–1959. A nyelvtani nem kialakulása I–II. *Nyelvtudományi Közlemények* 60: 339–368, 61: 29–43.
- HAVAS FERENC 2011. *A prenominitivitás. Elmélet és alkalmazása az uráli nyelvekre*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ 2013. Az olvasónők és a nyelvésznők dilemmája. *Nyelv és Tudomány* 2013. 01. 14. <https://www.nyest.hu/hirek/az-olvasonok-es-a-nyelvesznok-dilemmaja>
- KISS ANGELIKA 2014. Szexistává tesznek-e a nyelvtani nemek? *Nyelv és Tudomány* 2014. 11. 06. <https://www.nyest.hu/hirek/szexistava-tesznek-e-a-nyelvtani-nemek>
- M. KORCHMÁROS VALÉRIA 1980–1981. A „kettős alany” megítéléséről. *Néprajz és Nyelvtudomány* 24–25: 179–194.
- M. KORCHMÁROS VALÉRIA 1984. The Problems of „Double Object”. *Nyelvtudományi Közlemények* 86: 374–379.
- M. KORCHMÁROS VALÉRIA 2006. *Magyar nyelvtan nemcsak magyaroknak*. Lépésenként magyarul. Magyar nyelvtani kézikönyv. SZTE Hungarológiai Központ, Szeged.
- M. KORCHMÁROS VALÉRIA 2018. Mit állítok? In: BALÁZS GÉZA – LENGYEL KLÁRA szerk., *Grammatika és oktatás – Időszerű kérdések. Struktúra, funkció, szemiotika, hálózat*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter (IKU) – Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest.
- LEUMANN, MANU – HOFMANN, J. B. – SZANTYR, ANTON 1965. *Lateinische Grammatik. 2. Bd. Syntax und Stilistik*. Verlag C. H. Beck, München.
- MAYWALD JÓZSEF – VAYER LAJOS – MÉSZÁROS EDE 1978¹⁰. *Görög nyelvtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan* 1–2. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961–1962.
- H. MOLNÁR ILONA 1969. Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6: 229–270.
- MORAVCSIK, EDITH 1972. On case markers and complementizers. *Working Papers on Language Universals* 8: 151–152.
- ÓRSI TIBOR 2011. *A nyelvtani nem választása szókölcsönzéskor*. http://www.kodolanyi.hu/manye/2011_szombathely/kotet/10_orsi.pdf (2019. 10. 31.)
- PAPP FERENC 1975. *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÉLI PÉTER 2009. A nyelvtani nem mint politikai „nem”. *Nyelv és Tudomány* 2009. 08. 11. <https://www.nyest.hu/hirek/a-nyelvtani-nem-mint-politikai-nem>
- P. MAYER ERIKA – TÖTTÖSSY CSABA 1960. *Latin mondattan és stilisztika*. Kézirat. Változatlan utánnomás. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest.

- SCHUMACHER, HELMUT Hrsg. 1986. *Verben im Feldern*. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- SERIANNI, LUCA 1989². *Grammatica italiana. Italiano comune e lingua letteraria*. Suoni, forme, costrutti, in collaborazione con ALBERTO CASTELVECCHI. Utet, Torino.
- SINCLAIR, JOHN et al. 1992. *English Grammar*. Collins Cobuild, London.
- STANITZ KÁROLY 1987. *Adalékok a nyelvtani nem természetrajzához*. Doktori értekezés. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- H. TÓTH IMRE 2011. *Rövid összehasonlító szláv nyelvtan. I. rész. Hangtan, alaktan (főnév, ige). Szöveggyűjtemény. 2.*, javított kiadás. JATEPress, Szeged.
- TÖTTÖSSY CSABA 1969. A latin gerundivum. *Antik Tanulmányok* 16: 205–208.
- TÖTTÖSSY CSABA 1975. A görög és latin infinitivus-os szerkezetek. *Antik Tanulmányok* 22: 13–19.
- TÖTTÖSSY CSABA 1977. A latin, görög és szanszkrit participiumos szerkezetek. *Antik Tanulmányok* 24: 221–224.
- H. VARGA MÁRTA 2016. A „nem” (sexus, genus) fogalma. *Nyelvtudományi Közlemények* 112: 299–322.
- VASVÁRI, LOUISE O. 2014. Problémás nyelvi nem a nem nélküli magyar nyelvben. TNTeF 4.1: 130–166. ntefjournal.hu/vol4/iss1/vasvari.pdf
- ZSILKA JÁNOS 1966. *A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.)* Nyelvtudományi Értekezések 53. Akadémiai Kiadó, Budapest.

The results of the absence of gender in the Hungarian language

This paper offers a brief survey of the presence of gender distinctions in the parts of speech of Indo-European languages, pointing out the fact that the absence of gender has changed the grammatical forms not only of the Hungarian pronouns but of all of the words connected to a noun in a nominal phrase. The syntagmatic structures based on grammatical agreement by gender influenced not only the moods of determination but also the predicative structure, causing the system of “double” constructions with the predicative attributes and appositions. Instead of these there are a lot of adverbial forms in Hungarian, but a sentence construction can have only one “subject” and one “object”, and Hungarian also has predicative syntagms with zero copula. While the order of these parts of the sentence depends on the functional sentence perspective (where all parts of the construction may be represented by the grammatical form of the predicate instead of pronouns), the word order of the adnominal constructions is strictly defined/fixe.

Keywords: gender, grammatical agreement, syntagmatic structures, copula, nominal phrases, adverbial structures, word order.

M. KORCHMÁROS VALÉRIA
Szegedi Tudományegyetem